8° INDO-CHINOIS
1213
(1)

LÊ-QUỐC-HỮU
thuật

NÁ PHÁ LUẦN

DEPOT LEGAL
INDOCHINE
N° 12469

8° Indoch
1213

TRỊNH-VĂN-BÍCH
XUẤT BẢN

1213

https://tieulun.hopto.org
Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

https://tieulun.hopto.org

NÃ-PHÁ-LUÂN

TIỂU-SỬ

DEPOT LEGAL
INDOCHINE
Nº 12464

Trước khi thuật tiểu-sử Nã-phá-Luân (Napoléon) tưởng chúng tôi cần phải nói qua để độc giả rõ, cái tình-hình đảo Coóc (Corse), (1) là nơi sinh-trưởng của Nã-phá-Luân lúc bấy giờ ra sao, cái phong-hóa và nhân-vật xứ ấy thế nào, vì những nguyên-nhân đó có ảnh-hưởng xâu-xa đến thân-thế và công-nghiệp vĩ-đại của một người mà ta vẫn thường tặng cho cái huy-hiệu chói-lọi « anh-hùng-đệ-nhất ».

Đảo Coóc trước vẫn thuộc quyền cai-trị của người xứ Giên (Gênes), đến năm 1764, bỗng sẩy nên nạn binh đao: Dân Coóc lấy lẽ rằng người Giên tham-tàn không có cảm-tình với họ, không muốn khai sáng cho họ; các cách giáo-dục đều cấm, đường xá không khai thông, dĩ chí đến buôn bán, cũng tìm hết cách ngăn ngừa cấm đoán. Vì thế mới xuất-hiện ra một nhà trí-sĩ, đứng lên chiêu tập nghĩa-quân. Nhà trí-sĩ ấy, ai đã đọc qua sử Pháp cũng biết là Bao-Li (Paoli). Chính phủ Giên, lúc bấy giờ, đang vào thời-kỳ suy-yếu, quân nhát, tướng hèn, súng thiếu đạn thiếu, thấy cơ núng thế, mới sang cầu-cứu nước Pháp; hồi đó vua Lô-y thập ngũ (Louis XV)

(1) Đảo Coóc này ở trong Địa-Trung-Hải (mer méditerranée) gần nước Pháp, nước Y-Đại-Lợi (Italie) và nước I-pha-nho (Espagne.)

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE IMPRIMÉS R.F.

https://tieulun.hopto.org

trị-vì. Chính-phủ Giên và Triều-đình Pháp định với nhau, nếu binh tướng Pháp vào đất Coóc, dẹp yên được đảng phản-đối và duy-trì được cuộc trị-an, trong bốn năm, thì món nợ to mà Pháp còn chịu Giên, không phải trả nữa. Quân Pháp dẹp yên được nghĩa-quân đảo Coóc, quyền cai-trị lại thuộc vào tay người Giên.

* * *

Bốn năm sau, nghĩa là đến năm 1768, hạn rút quân đã tới, nhưng chính-phủ Giên tự-lượng không đảm-đang cai-trị nổi được người Coóc, bèn nhường hết quyền lại cho Triều-đình Pháp.

Pháp-đình phái binh sang đóng ở đảo, người Coóc nhất định không nghe, mà nhất là Bao-Li thì lại càng phản-đối kịch-liệt hơn nữa.

Dù thế mặc lòng, đảo Coóc vẫn bị sát nhập vào nước Pháp, bắt đầu từ năm 1768, nghĩa là trước khi Nã-phá-luân ra đời một năm, cũng vì thế, nên Nãi phá-luân mới được nhận là dân Pháp.

Đối với việc chiếm-cứ đảo Coóc, dư-luận các phái trong Triều-đình Pháp hồi đó, mỗi phái một khác. Phái phản-đối cho rằng sự sát-nhập đó có điều trở-ngại và thiệt-thòi về đường tài-chính của nước nhà: một cái cù-lao cỏn con hiểm hóc, những núi cùng rừng, khai sơn phá thạch, biết bao giờ cho có thể cầy cấy được... Có phái sẵn lòng nhân-đạo, muốn nhân lúc quân Giên buông tha người Coóc, giúp đỡ cho họ hoặc về đường vật-chất, hoặc về đường tinh-thần, để cho họ trở nên một nước phú-cường, Phái Triều-đình thì lấy

https://tieulun.hopto.org

cớ là địa-thế của đảo Coóc và địa-thế của Pháp-quốc có quan-hệ với nhau: Đảo Coóc là cái phên che cả phía nam nước Pháp. Ví để cù-lao ấy lọt vào tay nước khác thì sự giao-thông của Pháp với Ý-đại-lợi (Italie), Y-pha-nho (Espagne) và các nước cận-đông sẽ bị ngăn trở nhiều đường; họ cho là chiếm được cù-lao Coóc là cơ-hội may cho nước Pháp, nếu muốn sưng-hùng sưng-bá ở Địa-trung-hải.

* * *

Nói đến người Coóc, ta đã tưởng-tượng ngay được một hạng người bướng-bỉnh, nóng nẩy; ai đã giao thiệp với một vài người tây quốc-tịch Coóc, thì đã thừa hiểu cái tính nết ấy. Nhưng phong tục của họ rất giản-dị; một điều đáng khen là không ai trông thấy họ say rượu đến mèm bao giờ. Họ ăn mặc rất tầm thường, rất suềnh-soàng, phần vì tại lòng hách khí quá đỗi, mà chúng tôi sắp thuật sau đây, phần vì do tính lười biếng. Tinh-thần gia-đình của họ rất mặn-mà, đằm-thắm: Con kính cha, vợ thương chồng, anh em yêu quý lẫn nhau, và cái phong-tục quyền huynh thế phụ của họ cũng từa tựa như của ta vậy.

Đối với người ngoài, họ rất thờ-ơ lãnh-đạm; nhưng hai chữ lãnh-đạm, ta có thể hiểu ra được nhiều nghĩa: Có kẻ khinh người mà lãnh-đạm, có người cao-thượng mà lãnh-đạm, lại có người vì không muốn giả-giối vồ-vập, quý-mến mà lãnh-đạm. Cái lãnh-đạm của người Coóc là cái lãnh-đạm thứ ba ấy.

Họ có tính rất hào-hiệp, cương-trực và công-bằng. Một người tử-thù của họ, khi đã bước chân vào trong

https://tieulun.hopto.org

nhà họ rồi, thì dù bị nguy-hiểm đến đâu, họ cũng bảo hộ tính-mệnh cho được vẹn toàn, họ coi như quý-nhân không ai được sàm-phạm đến..... Man trá giả-giối họ không ưa: Kẻ nào đã trốn tránh, dù về pháp-luật hay về tư-thù, mà họ đã nhận che trở cho thì không bao giờ họ tố-cáo. Người ta còn truyền lại một chuyện, tưởng thuật ra đây có thể tả rõ được cái tinh khẳng-khái và cái lòng quả-quyết của người Cooc.

Một chàng thiếu-niên nọ, vì ham mấy đồng tiền vàng thưởng, ra tòa cảnh sát ở Kinh thành, tố cáo một người linh đào ngũ, mà ông thân-sinh ra chàng ta cho nương nấu ở trong nhà: Người linh phải bắt, ông thân-sinh ra chàng ta giận lắm, liền giắt ngay con ra ngoài cổng-thành, bắn chết trước mặt anh em, chú bác, rồi ném mấy đồng tiền thưởng vào thây. . .

Trình-độ dân-trí lên đến thế, lòng dũng-cảm chẳng nói ai cũng biết là không vừa: ta cứ xem bức thư của một người Cooc bị tử thương viết cho Bao-Li ạhư sau thì sẽ rõ: « Tôi xin giã từ nguyên-súy và xin nguyên-súy trông lại cho cha già tôi được nhờ cậy, tôi rất lấy làm vui sướng được về nơi cực-lạc! » Một câu nói mới can-đảm thay!

Cái lòng kiên-nhẫn của họ tưởng ít dân-tộc bì kịp; muốn thi-hành cách hình-phạt nặng ác đến đâu: kìm, kẹp, họ cũng chỉ cắn răng mà chịu chứ không hề kêu ca một tiếng nào cả. Họ vì thế không mấy khi được vui tươi, vẻ mặt lúc nào cũng lạnh lẽo. Âm-nhạc khiêu-vũ họ rất ghét; đôi ba phen họ cũng giở bài bạc đánh cho vui, nhưng cũng là vui gượng mà thôi. Săn bắn, nhẩy ngựa, vào rừng là cái sở-trường của họ;

https://tieulun.hopto.org

ngoài ra chỉ thích nằm khểnh dưới bóng cây mà bàn việc nước nhà.

Họ rất thông-minh sáng suốt, và cũng nhờ có cái thiên-tư ấy, nên các môn văn-chương khoa-học, ai đã qua học các nước ngoài cũng được nổi danh nổi tiếng. Khoa biện-bác của họ rất lưu loát, đến các quan-nhân Pháp cũng phải phục tài. Một hôm có một bọn võ-quan bảo với một người nhà quê Coóc rằng: «Mày trông chúng tao ăn mặc thế này có sang không?» Anh nhà quê nọ ngắm nghía hồi lâu, nhận ra được là bọn quý-phái, bèn thưa lại rằng: «Phải, các ngài ăn mặc rất sang, nhưng giám hỏi các ngài, bên quý quốc được độ bao nhiêu hầu-tước, bá-trước như các ngài và ai ai cũng là quý-phái cả chứ?»

Lược bàn phong-tục một dân-tộc đã ca-tụng những điều hay tất phải nói đến những điều giở vì dân Coóc cũng như trăm nghìn dân khác, có nhiều thói xấu làm mờ ám những đức-tính hay. Một điều đáng chê trước nhất là thói tin nhảm: Đến như Nã-phá-Luân, tên đạn không ghê, súng ống không sợ, mà thường vẫn nói đến truyện ma đi quỷ về. Người ta còn kể truyện lại một đêm nọ ở biệt-ốc Man-mê-dông (Malmaison), Nã-phá-Luân ngồi trước ngọn đèn lờ mờ, nói những truyện hoang đường như một ông cụ ưa kể truyện cổ tích vậy...

Lại một lần Nã-phá-Luân chẳng may vô ý đánh giơi vỡ cái mặt kính tranh truyền thần của vợ, mà phải sợ, đến nỗi mặt tái mét, cho là một điềm gở.

Người xứ Coóc rất tự cao. Bao-li đã phải cho rằng tự cao là cái thiên-tính của người mình. Hồi chính

https://tieulun.hopto.org

phủ Pháp bắt lính, ai cũng muốn nhẩy ngay lên hàng võ-quan chứ không ai thèm làm anh lính quèn. Có một người hỏi ông cụ già mình quen biết rằng: « Sao cụ không cho cậu cả ra đầu quân » Thì ông cụ này trợn ngược mắt lên mà trả nhời rằng: « Con tôi không bao giờ chịu xuất thân làm anh thiếu- úy ». Họ không biết sợ hãi oai quyền. Vào nơi cung điện đế vương, cũng như ngồi nhà, chẳng có bề kiêng nể gì; họ cho là tâm-trí ai cũng bằng nhau chẳng qua không gặp thời-vận thì chịu đắm đuối trong đám thường dân, chứ cờ đến tay ai không biết phất.

Đại-khái cái tính tự-cao của họ là thế, ai đã là dân Coóc, không thể không có được; ngay như anh em nhà Nã-phá-Luân cũng vậy, khi đã thành vua thành chúa cả, thì tưởng tượng như nối nghiệp của ông cha chứ quên hẳn rằng mình không phải con giòng chẳu giống, dĩ chi đến Nã-phá-Luân thấy cách cử chỉ của các em gái mình quá đáng đã phải bảo rằng: « Anh xem hình như các cô tưởng anh sở dĩ phải đánh đông giẹp bắc là để giữ nghiệp ông cha vậy ».

Đáng trách cho họ chỉ phải cái tội phân rẽ nhau : nhưng trong một dân-tộc lòng kiêu-căng lên đến cực-điểm, thì tránh sao khỏi được người nọ ghét người kia ; thư viết không trả lời, họ cho là điều khinh bỉ, một cái chào không chào lại họ cho là cái nhục; trước còn trong vòng cá-nhân sau lan đến gia-tộc đảng-phái: Thù nhà không báo, sống là sống nhục quyết không nuốt tủi, ngậm hờn.

Họ lười biếng quá đến nỗi nhiều phen chính-phủ phải can-thiệp đến. Có một lần, tổng đốc Coóc đã phải gọi

https://tieulun.hopto.org

dân-chúng lại bảo rằng : « Các người không có việc làm ư ? — Phá tường đi mà sây lại, đừng ăn rưng ngồi rồi như thế ! » Dẫu là nhời thượng-quan chỉ bảo nhưng chẳng qua như nước đổ lá khoai, họ thường tự-phụ rằng đàn ông Cooc không bao giờ chịu cầm cái thuổng, thành thử bao nhiêu lợi-lộc vào cả tay người Ý kiều-cư. — Công việc đồng áng họ không hiểu mà cũng không thèm để mắt tới, chỉ tìm chỗ núi cao rừng rậm hiểm hóc, làm nhà lên ở mà bàn tính đến việc quốc-gia.

Bọn phụ-nữ lại càng đốn nữa: nữ-công không am-hiểu, chỉ một nghề gồng thuê gánh mướn để độ-thân. Đàn ông họ rất khinh rẻ đàn bà, vì thế mà cũng có cái tục trọng nam khinh nữ như bên ta vậy.

Nói đến đây tất có người hỏi rằng : Đàn ông đã lười mà đàn-bà cũng lại rốt thì ai cầy ai cấy, lấy gì mà nuôi con, mà nằm khểnh dưới bóng cây. Rất dễ, dễ vì cách sinh hoạt của họ rất suềnh soàng thế nào song thôi : Một nắm hạt rẻ một miếng thịt dê đã no-nê ấm-cúng, hai thứ ấy là sản vật nhiều nhất ở trong đảo. Vì có lòng phân-tranh đảng phái nên ai đã là người đứng tuổi rất chú-trọng về các vụ bầu-cử. Thôi thì cổ động cho đảng, công-kích bọn phản đối, dĩ-chí đến có kẻ ưa đứng cả ngày ở chỗ công-chúng hội-họp còn hơn nằm khểnh ở nhà.

Cái tơ cái tóc họ không bỏ qua, hễ hơi phạm vào quyền-lợi họ, là gây nên kiện-cáo ngay. Cả một dân tộc đã ưa tụng-đình như thế, cái vạ phân-tranh không bao giờ hết, nhưng cũng may, sinh kiện-cáo chỉ có dân ở dữa đảo thôi, còn bao nhiêu dân ở ven bể, đã có giao-thiệp với người ngoại quốc thì phong-hóa cũng có thuần-thục hơn.

https://tieulun.hopto.org

Đối với một dân-tộc giầu lòng tự-trọng như dân Coóc, thì tránh sao được nạn binh đao; Bao-Li phất cờ nổi giậy, dân chúng xướng theo; trong đám nghĩa-quân có một tướng chân tay của Bao-Li, tướng đó là ông thân-sinh ra Nã-phá-Luân.

* * *

Ông tên Sắc (Charles) vốn dòng quý tộc. — Cha mất sớm nhờ chú cấp dưỡng cho theo học ở Cao-đẳng học đường. Ông học rất thông-minh, đã nhiều phen làm thơ tán-dương công-nghiệp của Bao-Li, ca-tụng các bạn đồng-trí. Bao-Li yêu-quý ông lắm đã từng ngỏ nhời muốn để ông nối nghiệp mình sau này.

Chính ông đã làm lắm bài tuyên-ngôn với thiếu-niên trong đảo nhời văn bi-tráng ai nghe cũng phải cảm-động.

Nã-phá-Luân khi bị đi đầy lần cuối cùng, nghĩa là sắp hết một đời hiển hách của mình thưởng vẫn lầm-nhầm những nhời khuyến-khích của cha.

Nhời nói tuy có cảm-động quân lính tuy hăng hái thật, nhưng ít không địch được nhiều, mới một trận, quân Pháp đã phá tan ngay được toán quân Bao-Li. Khi chủ suý trốn ra nước ngoài rồi, ông phải lần lút, khi lặn suối, lúc trèo non, nằm gai nếm mật trải bao gian-nan khó nhọc; đáng khen thay cho phu-nhân cùng một lòng can-đảm như chồng, bụng mang gịa chửa, (1) mà cũng không nề hà sự cực khổ.

---

(1) Hồi đó đang có mang Nã-phá-Luân ; cậu con cả mới hơn một tuổi.

https://tieulun.hopto.org

Dân Coóc mất chủ như nghé sầy đàn; vả lại đảo Coóc sát nhập vào đất nước Pháp có nhiều điều hay; nên họ mới cử một bọn sứ thần sang xin cầu hòa. Triều-đình Pháp ưng-chuẩn, từ đấy dân Coóc mới được yên ổn.

Nhờ được chế độ mới ông bèn mưu-tính việc làm ăn. Nhân có học qua ít nhiều về luật-pháp, ông bèn sang thành Bi (Pise) lập-thuyết được chấm-đỗ luật-khoa tiến-sĩ, ông bèn quay về xứ nhà được Triều-đình cử làm thẩm-phán các tòa trong nước.

Ông kết duyên với Lê-ti-Gia (Letizia) năm mười tám tuổi — Phu-nhân cũng dòng thế-phiệt, nhan sắc tuyệt vời.

* * *

Phu-nhân cũng như các đàn bà khác trong nước, học-vấn tầm thường, kém bề lịch duyệt, nhưng được cái tư-chất khôn ngoan. Sau khi Phu-nhân được cả dân Pháp tôn làm Quốc-mẫu, một vị võ-quan đã phải trào-phúng rằng: «Nếu tôi tri-thiên cơ, thì khi tôi gặp Quốc-Mẫu hồi còn hàn-vi ở đảo Coóc, tôi đã hết sức cung-kính, có lẽ bây giờ tôi cũng đã được quan, sang chức trọng» — Phu-nhân tuy học vấn tầm-thường nhưng có tâm-địa trượng-phu. — Đã lắm phen phu-nhân liều mình đi thám-hiểm đám quan-quân, lập được nhiều công trạng.

Khi Nã-phá-Luân bị truất ngôi lần thứ nhất, phu-nhân thân-chinh ra đến chỗ con bị giam-cấm, xuất tiền để cho dư-đảng đón rước về — Ai cũng còn nhớ nhời phu-nhân yên ủi con:

https://tieulun.hopto.org

«Con ơi! Đời con không phải là sống để ngồi yên thế này; con mà sống thế thì không đáng sống vậy, con phải cố gắng theo đuổi cái công-cuộc vĩ-đãi của con cho đến lúc cuối cùng. . . . .»

Kể nhời khuyên con của một bà mẹ không có tài cao học rộng, đến như thế không phải là không có ý-vị hay.

Phu-nhân rất yêu con, và các con đối với phu-nhân hết lòng kính mến, thảo-nhường. Song, phu-nhân tuy yêu con đến cực-điểm nhưng không chiều. Cách giáo-dục gia-đình của phu-nhân theo lối người Cooc, nghĩa là rất khắc-nghiệt.

Những buổi sáng chủ-nhật mỗi khi các con không chịu đi lễ nhà thờ thì bị phu-nhân đánh, tát trừng phạt. Có một lần, phu-nhân đi chơi với một người bạn; đi được một chốc, đã xa nhà, phu-nhân ngoảnh lại, thấy Nã-phá-Luân theo sau, thì giận lắm, giận vì đứa con cứng đầu cứng cổ, ra khỏi nhà không xin phép trước. Phu-nhân bèn quay lại, tát Nã-phá-Luân mấy cái chúi mũi chúi tai, lăn xuống giốc bên đường lởm chởm những đá cùng sỏi; Nã-phá-Luân đứng giậy khóc lướt mướt, vậy mà phu-nhân không hề quay cổ lại, cứ việc đi chơi với bạn như trước.

Nhà có một cây vả quả rất to, gần chín; phu-nhân đã ra lệnh cấm các con không được lại gần. Anh và các em Nã-phá-Luân không ai dám bén mảng đến, thế mà Nã-phá-Luân, một ngày nọ, dám ngự lên cây, vặt tiệt: quả ăn, quả bỏ túi, chẳng còn nghĩ gì đến nhời mẹ giặn nữa. Người gác vườn bỗng ra bắt được.

https://tieulun.hopto.org

Cậu bé xấu hổ, nằm gián trên cành cây, mãi sau mới uống, kêu van bác gác đừng mách. Hôm sau phu-nhân ịnh ra chẩy vả, thấy còn trơ cây không, gọi người gác a tra hỏi: chuyến ấy Nã-pha-Luân bị một chận nhừ òn.

Lại một lần nữa Nã-phá-Luân và em gái làm bà òng bắt trước bà ngoại; chẳng may bà cụ trông thấy, nách phu-nhân và có ý phàn-nàn là không biết giậy on để chúng lêu lổng không biết kính trên nhường ướI. Phu-nhân giận lắm lôi con gái ra đánh, còn ã-phá-Luân thì lần được. Đến chiều về, Nã-phá-Luân ã tưởng yên vì không thấy phu-nhân đả động đến huyện ấy nữa. Mãi sáng hôm sau, bỗng thấy phu-nhân ảo Nã-phá-Luân vào buồng thay quần áo để đi ăn tiệc. ậu bé hớn-hở mừng thầm vào ngay, phu-nhân theo chân ào său, đóng cửa lại, lục đến tội hôm trước rồi đánh cho ột chận nên thân, không còn chạy đẳng nào được nữa.

Từ lúc nẫy đến giờ chúng tôi đã giắt các độc-giả ua đảo Coóc và đã cho các độc giả biết lịch-sử hân-vật và phong-tục xứ ấy, kể cũng đã lâu, nay in nói đến bực vĩ-nhân đã làm cho đảo ấy được ê vang. Bực vĩ-nhân ấy là ai? Tưởng không cần phải ói các độc-giả cũng thừa biết là Nã-phá-Luân rồi.

* * *

Nã-phá-Luân sinh tại thành A-dắc-sô (Ajaccio) chưa hôm rằm tháng tám năm 1769, dữa ngày lễ Đức Bà lên Trời (Assomption)... Hôm ấy, bà Lê-ti-gia Letizia) đã định đi lễ nhà thờ, sau thấy trong mình khác ội trở về ngay, nhưng chưa kịp vào đến buồng ngủ

https://tieulun.hopto.org

thì đã sổ. Khi lâm-bồn người sản-phụ không hề đau đớn, mà đứa tiểu-nhi thì mới lọt lòng, đã khóc the thé vang lừng cả nhà, hình như có ý muốn đoạt-chiếm cả hoàn cầu vậy... Mãi sau, mặc áo xong mới nín. (1)

Có phải chính Nã-phá-Luân sinh vào hôm rằm tháng tám năm 1769 tại thành A-dắc-sô không? Có nhiều sách lại nói là Nã-phá-Luân sinh ở tại tỉnh Coóc-tờ (Corte) ngày mùng 7 tháng riêng năm 1768, nghĩa là sinh trước một năm. Vì ông thân-sinh ra Nã-phá-Luân muốn khai rút tuổi Nã-phá-Luân, để cho đủ lệ vào trường vũ-bị nên phải dùng giấy khai sinh của em. Nếu quả thế thật thì Nã-phá-Luân là con trưởng. Song, Nã-phá-Luân đẻ năm trước, hay năm sau, Nã-phá-Luân là con trưởng hay con thứ, ta không cần bàn kỹ làm gì, tưởng chỉ nên thuật để các độc-giả rõ, cái trí-khí của bậc đệ-nhất anh-hùng này lúc nhỏ ra sao thôi.

Kể tiểu-sử Nã-phá-Luân khi còn trong thời kỳ ấu trĩ thì nhiều đoạn khí ngoa quá. Chẳng hay ta có thể tin được là lúc Nã-phá-Luân lên hai tuổi, nghĩa là ngày 21 tháng bảy năm 1771, lúc ra chịu phép rửa tội, Nã-phá-Luân vui lòng quỳ trước mặt ông linh-mục lúc đọc kinh cầu-nguyện, nhưng khi giầy nước phép vào đầu thì lại kêu to lên rằng :« Xin đừng làm ướt đầu tôi ».

Ngay lúc Nã-phá-Luân còn bé tí, đã có trí khuynh-hướng về đằng binh vụ. Phàm cái gì của con nhà binh

---

(1) Những nhà chép tiểu-sử Nã-phá-Luân có nói chắc là lúc mới lọt lòng, bà mẹ có đặt Nã-phá-Luân lên trên tấm thảm có vẽ hình những bực anh hùng các truyện, nhưng bà mẹ sau xem đến đoạn này phải buồn cười mà trào-phúng rằng : « Nhà chúng tôi ở xứ Coóc, nhất là về mùa nực thì không có tấm thảm nào cả ».

https://tieulun.hopto.org

ùng như gươm, súng, trống, kèn, thì Nã-phá-Luân
ôi sắm cho kỳ được. Mỗi khi thấy lính đi tập qua
hà, Nã-phá-Luân cũng vác súng, đeo gươm nhỏ, đi
en vào đội-ngũ, và có khi lại theo họ đến tận bãi
ập binh. .Một hôm, bác lính nọ, thấy Nã-phá-Luân
ngộ-nghĩnh muốn chèu ghẹo chơi. Nã-phá-Luân cắu
uá cởi phăng áo ngoài, đứng giữ miếng và thách
ác lính nọ đánh nhau với mình. Bác lính giả vờ
ợ, lùi lại mấy bước, thì Nã-phá-Luân sấn ngay
ến trước mặt quát to lên rằng: « Ta có thanh
ươm đây để trừng phạt kẻ nào dám kháng-cự với
a ». Bà mẹ Nã-phá-Luân vốn người chuộng võ, được
on như thế thích lắm. Phu-nhân có sắm cho Nã-phá-
uân một bộ y phục võ-quan, một thanh gươm và
một khẩu súng. Người ta còn truyền lại là Nã-phá-
uân hồi còn nhỏ có một khẩu đại-bác bằng gang
ó thể đẩy đi đẩy lại được. (1) Một hôm, Nã-phá-
uân hội-họp các bạn trẻ, cùng nhau rước khẩu
ại-bác đi khắp các phố. Nguyên Nã-phá-Luân đã
ược trẻ con thành A-dắc-sô tôn là đảng-trưởng,
hường đem chúng đi đánh nhau với các trẻ vùng
ân-cận. Có khi đánh nhau giòng rã mấy tháng giời
uôn: hết trận này đến trận khác, cũng bầy mưu,
ũng dụng kế, lúc tiến lúc thoái, khi đánh úp hậu
uân, lúc bổ vây nghịch đảng, thật chăm phương nghìn
ế, không khác chi một vị lão-tướng đã từng sông
ha mũi tên, hòn đạn ở nơi trận địa vậy. Cho hay
ất cứ Đông, Tây, các đấng anh-hùng, lúc thiếu thời
đã có tri-khi khác thường. . . .

(1) Có người nói hồi năm 1825, khẩu súng ấy còn thấy để ở nhà họ ngoại Nã-Phá-Luân, song không biết có thực không.

https://tieulun.hopto.org

Bà Lê-ti-Gia thường nói là trong các con mình Nã-phá-Luân nghịch và đáo để hơn cả, thường bị phạt ăn bánh nhạt luôn; song, mỗi khi bị như thế thì lại chốn ra ăn gạ các trẻ chăn chiên ở gần vùng đó.

Phu-nhân có giọn riêng một gian buồng khá rộng cho các con chơi trong những giờ không phải học và những buổi trời mưa. Anh và các em Nã-phá-Luân thì thường chơi đùa nhầy nhót và vẽ lăng-nhăng lên tường những hình người nhảm-nhí. Nã-phá-Luân thì khác hẳn: chỉ thích múa gươm, ngắm súng, hay vẽ lên tường những hình binh linh đứng sếp hàng như ràn trận. Nã-phá-Luân rất ham học mà nhất là về môn toán-pháp thì lại càng sở trường lắm; các nhà giáo đã phải tặng cho cái huy-hiệu là nhà «toán-học».

Năm lên 5 tuổi, nhà cho vào học trường thầy giòng; sáng nào cũng vậy, Nã-phá-Luân được một miếng bánh mì ăn lót lòng; cậu bé làm quen với một bác lính, để đổi lấy «bánh nhà binh» ăn. Bà mẹ biết, mắng thì Nã-phá-Luân lại thưa là mình thích ăn «bánh nhà binh» cho quen để mai sau ra lính.

Khi lên 8 tuổi, lại càng thích học toán-pháp lắm nữa; suốt ngày lúc nào cũng tính toán, ham đến nỗi bà mẹ sợ không được tĩnh-mạc, phải làm riêng cho con một gian nhà nhỏ bằng ván ở đằng sau nhà. Nã-phá-Luân chúi vào đó suốt ngày, chỉ chiều đến thì ra phố chơi một tí. Tính Nã-phá-Luân ăn mặc rất suềnh soàng, không chịu sửa sang quần áo: thường bít tất chụt xuống quá giầy luôn, vậy mà cứ để thế đi hoài. Nguyên lúc đó, cậu bé này đã có tình với

https://tieulun.hopto.org

một cô bé đồng-tuế với cậu, các trẻ khác thấy thế bèn đặt vè để chế. Nã-phá-Luân bị chúng chế tức lắm, thường lấy gạch đá ném và vác gậy dọa. Nã-phá-Luân lúc đó đã can đảm rồi : dù chúng nhiều hay ít không kể, cứ ngang nhiên đánh bừa, song, được cái may là có người ngoài can ngay.

Có một lần, một người nhà quê quen biết nhà Nã-phá-Luân ra tỉnh xem hội; bác ta đem theo hai con ngựa rất khỏe. Lúc sắp về, vừa thắng yên được một con, thì Nã-phá-Luân đã nhanh chân nhẩy phăng ngay lên, tế nước đại chạy trước. Bác nhà quê lẽo đẽo theo sau, hò hét hết hơi Nã-phá-Luân cũng không dừng lại. Cứ phóng thế về đến tận làng, bác nhà quê sợ hết hồn mà Nã-phá-Luân cứ cười hoài. . . . .

Trước khi ra về, Nã-phá-Luân còn ở lại xem xét rất kỹ lưỡng một cái máy cối say lúa; sau khi đã biết một giờ cối ấy say được bao nhiêu lúa, Nã-phá-Luân đứng nghĩ một lúc, rồi nói cho bác nhà quê biết một ngày, cối ấy say được bao nhiêu lúa, một tuần say được bao nhiêu; tuy tinh nhẩm mà không sai, khiến cho bác nhà quê phải chịu là tài. Lúc đưa Nã-phá-Luân về giả nhà, bác ta có bảo với bà Lê-ti-Gia rằng : « Nếu cậu bé này, trời cho chứng sống làm người, có lẽ mai sau sẽ trở nên một vị anh hùng đệ nhất thế giới. »

Nã-phá-Luân lúc bé rất bạo ngược, thích đánh nhau, hay sinh sự, chẳng sợ một ai : hết đánh kẻ này lại chòng kẻ khác, gây sự với mọi người, thậm-chí đến anh em trong nhà cũng lấy làm khó chịu. Nhất là cậu anh cả thì thật đã nhiều phen khổ sở vì ông em

https://tieulun.hopto.org

«quỷ sứ» này: thôi thì hết cắn, lại cào, lúc giẫy, lúc đấm, mà hễ ra mách mẹ thì ông em lại bù lu bù loa khóc, đổ tại anh gây chuyện trước.

Lúc học vỡ lòng ở trường thầy giòng, có một hôm, nhân lúc giờ chơi, ông giáo chia học-sinh ra làm hai toán. Mỗi toán cắm một lá cờ to; bên này cắm cờ Các-ta-giờ (Carthage) bên kia cắm cờ La-mã (Rome). Anh Nã-phá-Luân nhớn hơn được ngồi cạnh ông giáo, dưới lá cờ La-mã. Còn Nã-phá-Luân phải ngồi dưới lá cờ Các-ta-giờ, tức là cờ bên bại. Nã-phá-Luân không chịu, nhất định bắt anh phải đổi cho sang ngồi dưới cờ La-mã mới nghe.

*
* *

Năm Nã-phá-Luân đã lên mười tuổi, nhà muốn cho theo học trường vũ bị, còn cậu con cả thì định cho học làm linh-mục. Nhưng muốn được vào học trường vũ-bị, học-sinh phải biết đọc biết viết khá, bởi lẽ đó nên Nã-phá-Luân cần phải vào học một trường sơ-đẳng.

Ngày mùng một tháng giêng năm 1779, hai anh em Nã-phá-Luân bắt đầu vào học ở trường Đô-tôn (Collège d'Autun). Trường này do các linh-mục trông nom giậy bảo. Người anh Nã-phá-Luân, tính vốn hiền lành, hơi giát, rất ngoan-ngoãn và vui-tươi, nên các ông giáo đều có bụng mến. Còn Nã-phá-Luân thì khác hẳn: Mặt lúc nào cũng ra vẻ trầm-tư mạc-tưởng, lầm lầm, lì lì, như người giận giỗi, không hề thấy vui đùa với các bạn đồng-học, chỉ thích đi chơi một mình ở những chỗ vắng vẻ; cũng vì khác tính thế nên thường

https://tieulun.hopto.org

bị các bạn trêu ghẹo luôn. Chúng nhiếc người sứ Coóc hèn nhát, Nã-phá-Luân gạt phăng những chuyện ấy một cách lạnh-lẽo, rồi bỗng giơ thẳng tay, trỏ vào mặt lũ bạn mà rằng: « Giá bốn người chúng mày chọi với một người chúng tao, thì chắc chúng tao cũng không đến nỗi nào, song, chúng mày những mười chọi một thì kể gì ».

Nã-phá-Luân học rất giỏi chóng tấn tới hơn anh nhiều. Mới học 3 tháng đã nói được thông tiếng Pháp đã có thể dịch nổi những bài văn-tập ngăn ngắn một cách dễ dàng. Khi thầy giáo giảng bài, thường thấy Nã-phá-Luân, hai mắt mở chừng chừng, mồm há rộng, hết sức chú ý nghe; nhưng mỗi khi thầy giảng lại, hay ôn lại bài đã giậy, Nã-phá-Luân không nghe nữa; và nếu thầy có mắng thì lại trả lời một cách lãnh-đạm rằng: « Bài ấy tôi đã biết rồi ».

Câu trả lời tuy đường-đột, đối với bậc tôn-trưởng không khỏi mang tiếng con người sấc-lấc, khiếm-lễ, nhưng tưởng là một câu trả lời rất đích đáng vậy. Bụng nghĩ sao nói vậy chẳng hơn là vì kính-nể mà phải đeo cái mặt nạ giả-dối, vờ vĩnh sợ hãi vâng theo mà trong bụng thì hậm-hực muốn phản-kháng.

Cứ xem một câu trả lời ấy, có lẽ cũng đủ rõ được cái tính ngay-thẳng và cái trí tham-bác của bậc vĩ-nhân này rồi.

* * *

Trong khi Nã-phá-Luân học tập ở trường Đô-Tôn, ông thân-sinh cầy cục mãi mới xin được cho vào học ở trường vũ-bị của nhà vua.

https://tieulun.hopto.org

Ngày 21 tháng tư năm 1779 tức là ngày Nã-phá-Luân giã-từ anh để vào học trường mới.

Trên kia chúng tôi đã thuật người Coóc đối với gia-đình có cảm tình rất xâu-xa, thế mà Nã-phá-Luân, mới một tí tuổi đầu, đã phải xa cha mẹ, anh em, du học ở nơi quê người đất khách, thì chánh sao được cái buồn nhớ nhà. Nhưng cũng còn may được cùng anh ăn học một trường, sớm tối có nhau, nỗi sầu thảm cũng nhân đó, cùng với ngày tháng khuây dần... Đến nay, anh em bỗng lại phải tương-biệt kẻ ở người đi, mỗi người mỗi xứ, thì nỗi đau lòng kể sao cho siết. Đành rằng người ta ở đời bi, hoan, ly, hợp là lẽ thường, bốn phương đâu chẳng là nhà, há vì thế mà nam-nhi phải bâng khuâng tấc gịa, nhưng cứ bình-tĩnh mà nói, tự cổ chí kim, những bậc anh-hùng cái-thế, vĩ-nhân xuất-chúng, hồ dễ đã mấy người tránh khỏi được cái buồn này chưa?...

Lúc đầu Nã-phá-Luân, còn đủ nghị-lực để phấn đấu với cái sầu lúc chia phôi, nhưng sau thấy « ông anh » quá cảm, bưng mặt khóc nức-nở, thì vị tiểu anh hùng, cầm lòng chẳng đậu, bất-giác cũng để xa mất một giọt lệ. Giọt lệ này, Nã-phá-Luân đã hết sức giấu nhưng không được. Giọt lệ này mới thật là giọt lệ đáng nói vậy. Vì tâm-hồn không rung-động, trái tim không bị khích thích mạnh, thì đâu có giọt lệ này. Vậy thì giọt lệ này chẳng hơn trăm nghìn giọt lệ của « ông anh » đa-cảm nhu-nhược kia ư?

* * *

Trường vũ-bị mà Nã-phá-Luân sắp vào học, tên là Biên (Brienne). Trường này cũng như mười một trường vũ-bị ở các tỉnh khác, do nhà vua chịu tiền

https://tieulun.hopto.org

phí-tổn và mục-đích là để đào-tạo những con nhà quý-phái thanh-bạch ra làm quan binh để sau giúp việc Triều-đình. Cũng vì lẽ đó nên mới gọi là trường võ-bị của nhà vua. Song, nói cho phải, những trường này mà gọi là trường võ-bị thì rất sai vì trương-trình học-tập ngoài món đấu gươm, chỉ thấy mấy món rất tầm-thường giậy ở các trường sơ-đẳng, như toán-pháp, địa-dư, sử-học, tập viết, tập vẽ, âm-nhạc, khiêu-vũ vân vân. . . chứ không thấy món nào giậy về cách bài binh bố trận. Tưởng chỉ nên gọi là trường của nhà vua thì hơn.

Vậy mà hồi đó, xin được vào học những trường này, là một việc rất khó: Trước hết phụ-huynh học trò phải làm giấy xin để nhà vua cấp-dưỡng cho con mình, và phải có những nhà quý-phái chứng nhận cho là nhà mình vốn giòng quý-tộc nhưng gia-tư quẫn-bách không đủ tài-lực nuôi cho con ăn học. Sau nữa, lại cần phải có một vị thượng quan, có thế lực nói giúp với Triều-đình, thì mới chắc có hi-vọng.

Nã-phá-Luân nhờ có quan Toàn-Quyền Coóc, hai ba lần viết giấy cho quan binh-bộ thượng-thư, tận tâm xin hộ, vậy mà cũng còn phải chờ đợi trong hai, ba tháng giời mới được tuyển vào học. Xem như thế đủ biết sự xin học vào những trường này khó khăn biết chừng nào!

* * *

Học-sinh ở những trường này đều vào quãng chín mười tuổi và phải biết đọc biết viết. Lúc mới vào học, phải thi qua, cũng vì lẽ đó nên Nã-phá-Luân phải học ở trường Đô-Tôn mất hơn ba tháng.

https://tieulun.hopto.org

Thể-lệ ăn học ở những trường vũ-bị này rất khắc nghiệt. Học-sinh phải ăn học ở trong trường 6 năm luôn. Trong thời-kỳ ấy, cấm không được về thăm gia-quyến; dù có việc cần hay nhà ngay bên cạnh trường cũng mặc. Song, một đôi khi, học-sinh nào có bệnh cần phải chữa ở nhà, hay có cha mẹ ốm nặng, và có người thân thế nói hộ thì cũng được phép nghỉ ít lâu.

Nói là trong sáu năm luôn không được về thăm nhà, tất có người nhầm là phải học luôn, không được nghỉ hè. Nghỉ hè tuy không có nhưng năm nào cũng vậy, từ rằm tháng tám đến mùng một tháng một, học-sinh được chơi nhiều và học ít. Thỉnh thoảng lại có cuộc đi chơi xa, có khi từ sáng đến chiều.

Học-sinh ở những trường này phải tự sửa sang ăn mặc cho quen, đồ đạc phải sếp giọn lấy; ăn uống rất suềnh soàng, ngủ cũng vậy, chỉ được nằm trên nệm giơm và dù rét đến đâu cũng chỉ được đắp một chiếc chăn. Tóc thì phải húi ngắn, mãi tới năm 12 tuổi mới được để giài.

Cái chế-độ khắc-nghiệt ở những trường « vũ-bị » này không phải là dở, vì những học-sinh sau khi tốt nghiệp, phải ra gánh vác việc nhà binh ngay, vậy cách giáo-dục đó chẳng phải là một bài học hay giậy cho họ quen sự kham-khổ ở các đội-ngũ ư?

*
* *

Thể lệ và cách sinh-hoạt của những học-sinh ở trường vũ-bị Biên đại khái là thế, nếu là người không có tâm-trí không có nghị-lực tưởng khó lòng mà theo nổi trong ít lâu mà nhất là những hạng con nhà quý-phái, lúc nhỏ được cha mẹ, nưng như nưng chứng, hứng như hứng hoa thì lại càng khó chịu lắm nữa.

https://tieulun.hopto.org

Nã-phá-Luân không phải là hạng con nhà quý-phái vừa kể trên kia. Nhờ được cái gia-đình giáo-dục rất nghiêm khắc của bà mẹ, nên Nã-phá-Luân không lấy thế làm khổ làm buồn nhưng lại phải cái buồn, cái khổ khác nó ngầm ngấm giầy vò, khiến cho vẻ mặt không mấy lúc là không nguội lạnh như gio tàn. Cái buồn ấy tức là cái buồn nhớ nhà, cái khổ ấy tức là cái khổ lạ nước lạ non. Tưởng lúc nhỏ, ai đã từng trọ học ở một tỉnh, xa quê hương mình, thì tất cũng đã nếm qua cái buồn, cái khổ này và cũng không khó gì mà không hình-dung được cái vẻ mặt âu-sầu của Nã-phá-Luân hồi đó.

Cái cảnh của Nã-phá-Luân lúc mới vào học ở trường vũ-bị Biên thật buồn thảm không sao tả hết : Phần xa cửa xa nhà, phần lạ cảnh lạ người, sớm tối một mình, biết cùng ai chia bùi xẻ ngọt. Lại thêm nỗi, mưa xa tuyết phủ, gió rét thâu canh, cảnh-tượng thật khác hẳn với cảnh tượng núi cao rừng rậm, mặt trời đầm-ấm, ở đất nước nhà. Tiếng nói câu cười là sực nhớ đến cái đảo xa xa, vừng thái dương chói lọi, nào cha mẹ, nào anh em, nào bè bạn, vui cười đùa bỡn, như vậy dù đến người vô-tri vô thức cũng phải cảm hoài vô-hạn nữa là Nã-phá-Luân vốn sẵn có tư tưởng cao-xa. . . . .

Có kẻ ghét cho là bản-tính của Nã-phá-Luân khinh người nên lãnh-đạm, chứ có lẽ nào trong cái số hơn một trăm học-sinh, trình-độ học-thức đã khá cao, mà lại không có cảm-tình với một người nào ư ?

Muốn biết nguyên-nhân cái lãnh-đạm của Nã-phá-Luân tưởng không gì bằng lấy cái thí dụ sau đây mà giải nghĩa thì hơn.

https://tieulun.hopto.org

« Giả-sử một cậu nhỏ sinh vào năm 1871 ở đất Lô-Liên (Lorraine) mà đột nhiên cha mẹ đem sang học ở kinh-thành Bá-Linh (Berlin), thì phỏng có khỏi buồn như Nã-phá-Luân không? Con nhà quý-tộc, phải học trường vũ-bị, thể-lệ khắc-nghiệt, đã là một sự bó buộc rồi mà lại ở nơi đất khách quê người, tứ cố vô thân, chung quanh toàn những người mà mình không thể nói chuyện được như vậy phỏng có thể vui tươi như các trẻ khác không?

Ở vào cái địa vị và hoàn cảnh Nã-phá-Luân lúc đó mà còn có kẻ trách là khinh người và lãnh-đạm thì thật quá-ư-khe-khắt, tưởng ai có qua cầu nào mới biết cầu ấy.

Lại thêm một nỗi đau đớn là bị hết người này chế nhạo, lại người kia riễu cợt, tưởng dẫu gan là sắt đá cũng phải lấy làm khó chịu.

Muốn chứng rõ nỗi đau lòng uất-ức của vị tiểu anh-hùng này lúc đó thế nào, xin các độc giả cứ đọc bức thư Nã-phá-Luân viết cho ông thân-sinh thì sẽ rõ:

« Biên, ngày. . . . . .

« Thưa cha,

« Nếu cha hay những ân-nhân đã bênh vực che trở
« cho con mà không làm thế nào cho con mở mày mở
« mặt với các bạn bè ở học-đường này một chút, thì
« xin cha cho gọi ngay con về còn hơn là để con
« ở đây làm cái bung-sung cho chúng riễu cợt. Con
« không thể sao dương mãi cái nghèo khổ của mình để
« cho mấy thằng danh, con nhà quý-phái khốn nạn kia
« nó chế nhạo hoài. Thưa cha, nào chúng có tính-tình
« cao-thượng hơn con đâu; chúng chỉ hơn con đồng tiền

https://tieulun.hopto.org

« phân bạc, vậy mà chúng cũng lên mặt với con, thế « có cực không? Thôi cha ơi! ví cái số phận con phải « chịu hẩm-hiu mãi thế này, thì xin cha lôi con về, cho « con học nghề máy móc gì còn hơn. Con mong cha « thấu nỗi lòng cho con và xin cha nên tin là con sở dĩ « yêu-cầu cha như thế không phải vì con ham mê chơi « bời nhảm nhí mà chính là vì con muốn tỏ cho chúng « biết là nhà ta cũng chưa đến nỗi nào, mà để cho con « phải kém chúng, kém bạn....

«Con yêu quý của cha: de Buonaparte (1) cadet.»

Trước cảnh-huống ấy, người có tư-tưởng như Nã-phá-Luân có thể bán sầu mua vui được không? Đã không được, tất chỉ đau đớn ngấm ngầm, một mình mình biết nỗi mình thôi. Giá thử kẻ tầm thường, không sẵn có ý-chí, nghị-lực ở vào địa vị Nã-phá-Luân thì đã ra con người lêu lổng chơi bời; chơi bời vì chán nản, vì thất vọng. Nhưng Nã-phá-Luân thì không thế: không những không chán nản mà còn đủ năng-lực chống chọi với các điều khó khăn; càng khó khăn bao nhiêu lại càng phấn-đấu bấy nhiêu. Mà chính những cái khó khăn này đã nung đúc những đức-tính hay và những tình cao quý của Nã-phá-Luân...

* * *

Việc gì cũng vậy buổi đầu bao giờ cũng khó. Nã-phá-Luân khi mới đến học, bị nhiều nỗi khổ-tâm, nhưng sau, nhờ được tính dũng-cảm và lòng kiên-nhẫn, dần dần cũng dễ chịu. Tuy dễ chịu, nhưng vẫn

---

(1) Buy-ô-na-Bác là tên của Nã-phá-Luân. Người tây thường gọi họ mà chỉ ở nhà cha mẹ anh em gọi nhau thì mới kêu tên thôi.

https://tieulun.hopto.org

tránh xa những chỗ anh em vui đùa ; ngoài những giờ đọc sách liên-miên, Nã-phá-Luân, chỉ thích tìm nơi vắng vẻ để ngồi trầm-tư mặc-tưởng. . . Hồi đó, nhà trường có một miếng đất rất rộng chia cho học sinh để tùy thích muốn cầy cấy giồng giọt gì cũng được. Nã-phá-Luân định gây một cái vườn nhỏ, song vì đất của mình hẹp quá, nên phải chiếm thêm hai phần nữa của bạn để làm cho được rộng rãi. Trong hai năm giời, rào dậu, giồng giọt, bón tưới chăm nom rất cẩn thận, nên chẳng bao lâu cây cối um tùm trông rất ngoạn mục — Nã-phá-Luân lấy chỗ ấy để di-dưỡng tính-tình : những giờ chơi, thường chúi vào đó ngồi đọc sách. Mà hễ anh em, ai đến quấy rối thì nổi khùng đánh liền. Dù chúng nhiều đến đâu cũng hết sức chống cự, ít khi chịu để chúng đè nén được mình. Trong những cuộc ẩu-đả, cũng có khi Nã-phá-Luân bị chúng đánh rất đau nhưng không hề kêu-ca và thưa các thầy giáo bao giờ. Vị tiểu anh hùng này cho kẻ nào đã có gan đánh nhau mà còn khóc, còn mách thì là hèn, đáng khinh.

Cái lòng dũng-cảm của Nã-phá-Luân hồi còn nhỏ đã làm cho chúng bạn phải phục, song phục thì có phục, sợ thì có sợ, nhưng vẫn ghét : Ghét vì tính ngang tàng, ghét vì không đồng ý với chúng. Chúng ghét Nã-phá-Luân đến cực-điểm, ghét đến nỗi, sau khi đã lên ngôi, Nã-phá-Luân vẫn còn nhớ, và thường nói là các bạn học thuở, nhỏ, không ai ưa mình.

Không những bạn học ghét mà đến cả các thầy giáo cũng không ưa. Không ưa vì lười chăng ? Vì giốt chăng ? Vì bướng chăng ?

Quyển thứ hai sẽ tiếp

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE R.F. IMPRIMÉS
TRINH-VAN-... HANOI
Dépôt légal effectué en conformité des dispositions de l'art. 3 de la loi du 29 juillet 1881. Chiffre du tirage s'élevant à mille exemplaires. Hanoi ... décembre 1929

https://tieulun.hopto.org

nhà in trịnh-văn-bích

38

phố

hàng

tre

hà

nội

nhận in các thứ sách vở, giấy má, danh thiếp, v. v. . . — in nhiều lối chữ thật đẹp — có đóng sách đủ các kiểu — các qui-khách đã đặt in ở bản-quán đều được vừa ý.

giá tính phải chăng

https://tieulun.hopto.org